

Kitap Tanıtımlar:

Syncretisme et hérésies dans l'Orient seldjoukide et ottoman (XIV-XVIIIe siècle), Actes du Colloque du Collège de France, octobre 2001, (Selçuklu ve Osmanlı Doğu'sunda Senkretizm¹ ve Heretik² Akımlar (XIV.-XVIII. yüzyıl), Collège de France'daki Kolokyum Bildirileri, Ekim 2001) sous la direction de Gilles Veinstein, Peeters 2005, XIV+428, ISBN: 90-429-1549-8.

Fransa'nın en önemli Türkologlarından Gilles Veinstein'in yönettiği bu çalışma 8-10 Ekim 2001 tarihleri arasında Paris'te Collège de France'da düzenlenen kolokyum süresince 9 farklı ülkeden katılan 27 bilim adamının sunduğu bildirileri içermektedir. Kolokyum, Ulusal Bilim Araştırmaları Merkezi (Centre national des recherches scientifiques), Collège de France'mın Hugor Vakfı, UNESCO, Sosyal Bilimler Yüksek Araştırmalar Okulu (École des hautes études en sciences sociales) ve Yunanistan Rethymno Akdeniz Araştırmaları Enstitüsü (Institut d'études méditerranéennes de Rethymno) gibi kuruluşlarının desteği ile hazırlanmıştır.

Bu bilimsel toplantı sırasında sunulan bildiriler, farklı başlıklar taşıyan dört kısma ayrılmıştır. "Concepts et antécédents" (Konseptler ve Öncüler) başlığını taşıyan kitabın ilk kısmında Michel Tardieu, Jean Kellens, Louis Bazin, James Hamilton, Toufic Fahd olmak üzere beş bilim adamının bildirisine yer verilmiştir. Kitabın ikinci kısmında "Le syncrétisme alévi-bektachi: dualisme et autres composantes" (Alevi-Bektaşî Senkretizmi: Düalizm ve Diğer Bileşenler) başlığı altında Irène Mélikoff, Yuri Stoyanov, Konstantin Zhukov, Jean During, Françoise Arnaud-Demir, H. T. Norris ve Denis Gril'den oluşan yedi araştırmacının çalışmaları yer alırken "Les hérésies dans l'histoire et l'espace ottomans et post-ottomans" (Osmanlı ve Osmanlı Sonrası Tarihi ve Coğrafyasında Heretik Akımlar) olarak adlandırılan üçüncü kısımda ise Michele Bernardini, Michel Balivet, Gilles Veinstein, Hatice Aynur, Ahmet Yaşar Ocak, Irène Beldiceanu-Steinherr, Machiel Kiel, Georg Majer Hans, David Shankland, Alexandre Popovic gibi tarihçilerin sunduğu on tane bildiri birleştirilmiştir. Kitabın dördüncü ve son kısmı "Les religions ottomanes: pluralisme et coexistence" (Osmanlı İnançları: Çoğulculuk ve Beraber Yaşama) başlığı ile György Hazai, Stéphane Yérasimos, Nathalie Clayer, Suraiya Faroqhi ve Elizabeth A. Zachariadou olmak üzere beş araştırmacının makalelerine ayrılmıştır. Kitabın önsözünü (s. XIII - XIV) ise Gilles Veinstein kaleme almıştır. Kitabın 405. ila 428. sayfaları arasında da tanrı ve kişi adları indeksine; coğrafya ve etnik kavramlar indeksine; dinler, din ve doktrin hareketleri indeksine; terim ve eserler indeksine yer verilmiştir. Bu indeksler, okuyucunun ilgilendiği konulara ulaşması bakımından çok önemlidir. Özellikle kitabın dinler ve doktrinler tarihi gibi karmaşık bir konuyu ele alması böyle bir indeksi zorunlu kılmıştır.

Kitabın ilk kısmında birinci sırada yer alan makale Michel Tardieu tarafından "Les facettes du syncrétisme: méthodologie de la recherche et histoire des concepts" (Senkretizmin Çeşitli Yönleri: Araştırma Metodolojisi ve Konseptlerin Tarihi) adı ile kaleme alınmıştır. Bu çalışma kitabın 3. ila 16. sayfaları arasında yer almaktadır. Michel Tardieu, makalesini "izm Ekiyle Yapılan TÜrevler", "Senkretizmin Oluşumu ve Tanımları", "Kolokyumlar ve Senkretizm", "Bütün Yönleriyle Düalizm" ve "Gnostikler, Maniheistler ve Katarlar" gibi beş altbaşlık çerçevesinde

¹ Senkretizm, ortak noktalar üzerinde dini akımların birleşmesidir.

² Heretiklik, dinsel veya toplumsal değerlere aykırı görüştür.

şekillendirmiştir. Çalışmanın başında yazar, sosyalizm kelimesinden hareketle, -izm ekiyle türetilmiş başka kelimeleri de örnek göstermek suretiyle İslamizm ve İslam kelimeleri üzerinde durmaktadır. Çalışmanın devamında senkretizmin oluşumuna, tanımlarına ve daha önce bu konuya dair düzenlenen kolokyumlara eleştirel bir bakışla yer verilmektedir. Araştırmacı, düalizmin gelişimini izleyerek düalizmin tanımını yapmaya çabalamakta ve gnostik, Maniheizt ve Katar gibi kavramların tarihi gelişimine yer vererek bunların anlamlarını da çalışmasının son kısmında sorgulamaktadır.

Jean Kellens'in yazdığı "Interprétations du dualisme mazdéen" (Zerdüşçülük Düalizminin Yorumlanması) adlı çalışma, kitabın ilk kısmının ikinci çalışmasını oluşturmaktadır ve 17. ila 24. sayfaları kapsamaktadır. Zerdüşçülük düalizmi üzerine 1700 tarihinden 1994 yılına kadar kronolojik olarak çalışan Thomas Hyde, Anquetil-Dupéron, Martin Haug, James Darmesteter, Walter B. Henning, İlya Gerschevitch, Gnoli, Shaul Shaked gibi araştırmacıların görüşlerine yer verilmektedir. Bu görüşlerden hareketle Jean Kellens, Zerdüşçülüğün en önemli özelliğinin sapkın ve her açıdan zayıf bir hareket olmasından ileri geldiğini vurgulamaktadır.

Kitabın ilk kısmının üçüncü çalışması olarak Louis Bazin'in "Les échanges culturels et religieux entre les mondes anciens et chinois, turc et mongol" (Eski Çin, Türk ve Moğol Dünyaları Arasında Kültürel ve Dini Değişimler" bildirisine cildin 25. ve 30. sayfaları ayrılmıştır. Bu çalışmada yazar, Tanrı, hükümdar (Wang Khan=Ong Khan), av (awa), bin (minggan), Deniz (Tängiz=Djebngis=Djingis) İnci Nehir (Yenchü ögüz= Sürderya) gibi kelimelerin Eski Çince'den ve bazılar da Toharcadan hareketle eski Moğolcaya ve eski Türkçeye geçmesini incelemektedir. Moğolca ile Türkçe arasında kelime alış veriş, bunun nedenleri ve bu olayın kültürel boyutu üzerinde durulmaktadır. Araştırmacıya göre eski Moğolcadan eski Türkçeye geçen kelimelere nazaran eski Türkçeden eski Moğolcaya çok daha fazla kelime geçmiştir. XIX. yüzyılda Batıda Türk ve Moğol araştırmaları gelişmeye başladığı zaman araştırmacılar iki dil arasındaki benzerliği hemen gözlemlemişler ve bundan dolayı da iki etnik grup arasında akrabalık olduğunu varsaymışlardır. Ancak bütün benzerliklere rağmen çok büyük farklılıkların olmasından dolayı Louis Bazin, iki etnik grup arasında dillerden hareketle akrabalık ilişkileri aramak yerine eski Türkçe ile eski Moğolcanın birbirinden ayrı olarak ve aynı zamanda iki tarafa geçen kelimeleri ve anlam sapsmalarını incelemek gerektiğini savunmaktadır.

Yine kitabın ilk kısmında yer alan bir başka çalışma da 2003 yılında hayatını kaybeden James Hamilton'un kaleme aldığı "Les turcs et le nestorianisme. A propos de nouvelles inscriptions sur le nestorianisme" (Türkler ve Nastürilik. Nastürilik Üzerine Yeni Yazıtlara Dair) adlı makalesidir. Kitapta bu makaleye 31. ila 34. sayfalar ayrılmıştır. Bu çalışmada Nastüriliğin temel felsefesi, ortaya çıkışı ve yayıldığı bölgelerden bahsedildikten sonra Çin'de bulunan Nastürî kitabelerine değinilmektedir. Aslında makalenin Nastürî kitabelerine ayrılan kısmı Çin asıllı araştırmacı Prof. Niu Ruji'nin saha araştırmalarının bir raporu niteliğindedir. Prof. Niu Ruji, Eylül 2000 yılında Paris'e gelerek aralarında James Hamilton'un da yer aldığı üç Fransız profesörüyle işbirliği yaparak yayınlanmamış Nastürî kitabeleri üzerine çalışmaya başlamıştır. Bu çalışmanın sonucu tez olarak Kasım 2003 yılında Prof. Niu Ruji tarafından "Inscriptions et manuscrits nestoriens en écriture syriaque découverts en Chine (XIII-XIV siècle)" (Çin'de bulunan Süryanice Harfli Nastürî Yazıtları ve Yazmaları (XIII-XIV. yüzyıl)) adıyla Paris'te sunulmuştur.

James Hamilton, Prof. Niu Ruji tarafından bulunan kitabeleri buldukları bölgeleri dik-kate ararak makalesinde zikretmiştir. Bu bölgeler Çin içerisinde batudan doğuya sıralanarak ele alınmıştır. En batıda Çağatay Hanlığının eski başkenti olan ve Çin'in bugünkü Kazakistan'la olan sınırının yakınında yer alan Almali harabeleri arasında kısa 8 tane Süryânî harfi ve diliyle

yazılmış mezar taşı vardır. Bunlardan ikisi 1365/66 ve 1342/43 tarihlidir. Daha doğuda İç Moğolistan'ın başkenti Huhhot şehrinin Bai-ta kulesinde Süryani harfleriyle ve Karçunî Uygurcası ile yazılmış üç tane kitabe bulunmaktadır. Bu kitabeler daha çok anıt niteliğindedir. Bunun dışında bütün İç Moğolistan bölgesinde çeşitli sit alanlarında yayınlanmamış 28 tane Nastûrî kitabesi bulunmuştur. Bunların hepsi mezar taşı niteliğindedir. Bunlardan Süryânîce, Çince ve Uygurca yazılmış olan 1327 tarihli kitabe dışında diğerleri hepsi Süryânîce harflerle Uygur (Karçunî Uygurcası) dilinde yazılmıştır. Son olarak da Güney-doğu Çin'de deniz kenarında bulunan Quanzhou (ortaçağlarda Zayton olarak bilinmektedir) şehrinin bir müzesinde daha dokuz tane yayınlanmamış Nastûrî kitabesinden bahsedilmektedir. Mezar taşı niteliğinde olan bu kitabelerin büyük bir kısmı, XIII. yüzyılın sonu ile XIV. yüzyılın başına aittir. Yazıtlar yine Süryânî harfleri kullanılarak Uygur (Karçunî Uygurcası) dilinde yazılmıştır.

Toufik Fahd'ın kaleme aldığı "Les sectes dualistes en terre d'Islam" (İslam Topraklarında Düalist Mezhepler), kitabın ilk kısmının en uzun ve beşinci makalesi olarak 35. ila 61. sayfalar arasında yer alıyor. Yazar, öncelikle düalizmin gelişimi ve daha sonra da Hıristiyan dünyasındaki düalizmin gelişiminden söz etmektedir. Ona göre İslam topraklarındaki düalizmin çıkışı, İslamiyet'in Irak, Suriye ve İran gibi bölgelerde yayılmaya başladığı tarihlere burada yaşayan halklar arasında hala yaşayan Hıristiyan ve Zerdüşti heretik akımlarının devamı gibi görülmektedir. Özellikle bu durum, Marsiyonitler, Bardesanitler, Maniheiztler ve Zerdüşter için geçerlidir. Bu düalist hareketler zenâdik (zındıklar) olarak nitelendirilmektedir. Zındık hareketlerini gözden geçirmekle yazar, İslamî heretik metinlerine tarihi bir açıklama getirmeyi hedeflemiştir.

Kitabın ikinci kısmının ilk makalesini Irène Mélikoff'un kaleme aldığı "Le gnosticisme chez les bektachis/Alévis et les interférences avec d'autres mouvements gnostiques" (Bektaşilerde/Alevilerde Gnostisizm ve Diğer Gnostik Hareketlerle Karışması) adlı çalışmadır. Bu çalışma kitabın 65. ve 74. sayfaları arasında yer almaktadır. Aslında bu makaleyle Irène Mélikoff, Bektaşilik ve Alevilik alanında 30 seneden beri yürüttüğü çalışmaların bir özeti sunmayı ve gelecekte bu alanda ne gibi perspektiflerin olduğunu ortaya koymayı hedeflemiştir. Araştırmacı, Aleviliği Bektaşilikten hareketle keşfetmiş ve çalışmalarının başlangıcında daha çok bu doktrini oluşturan öğeler üzerinde durmuştur. En fazla ilgilendiği konu da, Hz. Ali kültünün ardında gizlenenlerdir. Bu konuyu irdelemek üzere araştırmacı *nefes*'lerin sözlerini incelemeye girişmiştir. Bu incelemeler neticesinde Irène Mélikoff'un konu ile ilgili vardığı ilk sonuç, Hz. Ali'nin eski Türk inanışındaki Gök-Tanrı'nın yerini aldığı yönündedir. Yine *nefes*'lerden hareketle Alevilik, Yezidilik ve Ehl-i Hakk arasında benzerlikler ve bu üç inancın da manicilikle bağlantılı olduğunu tespit etmiştir. Bunun yanı sıra Bektaşiliğin ve Aleviliğin Hıristiyan inancından da unsurlar taşıdığı anlaşılmaktadır. Hatta Anadolu Bektaşiliğinin ve Aleviliğinin sadece Balkanlardaki Bogomillerle değil, Akdeniz'de yaşayan Katarlarla da bağlantısı tespit edilmiştir. Örneğin Börklüce Mustafa, Sakız ve Sisam adalarında yaşayan Katar (ya da İtalyanca belgelerde Fraucelli olarak geçmektedirler) rahipler ile yakın ilişkiler içerisinde. Alevilik ve Bektaşilikteki düalizme ve diğer gnostisizm hareketleriyle bağlantısına da yer verdikten sonra yazar, kendisinin uzun zamandan beri konu üzerinde çalışmış olmasına rağmen henüz bütün problemlerin çözülmediğini ve bunların çözümü için de çok sayıda farklı alanlarda çalışan bilim adamının bilgilerini ve güçlerini birleştirmesine ihtiyaç olduğunu belirtmektedir.

Eserin ikinci kısmının ikinci makalesi Yuri Stoyanov'un kaleme aldığı "On Some Parallels Between Anatolian and Balkan Heterodox Islamic and Christian Traditions and the Problem of their Coexistence and Interaction in the Ottoman Period" (Balkanlarda ve Anadolu'da İslam ve Hıristiyan Heterodoksluk Gelenekleri Arasındaki Bazı Benzerliklere ve Onların Osmanlı Döneminde Beraber Yaşaması ve Birbirini Etkilemesi Sorununa Dair) adlı kapsamlı bir

çalışmadır. Kitabın 75. ile 118. sayfaları arasında yer almaktadır. Yuri Sroyanov, bu çalışmayla başlığın da anlaşıldığı gibi Balkan ve Anadolu İslam ve Hıristiyan Heterodoksluk geleneklerini ele alarak bu konuda gelecekte yapılacak olan çalışmalara gerek kavramsal yönden gerek metodoloji bakımından katkıda bulunmayı hedeflemiştir.

Ortaçağ Hıristiyan düalizminin doğuşu Anadolu'da Pavlikanlığın ortaya çıkışı ile olmuştur. Pavlikan öğretisi başlangıçta Manicilik, gnostisizm ve Marsiyonit öğretilerinden etkilenmiştir. VIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ilk Pavlikanlar, İmparator V. Konstantin tarafından Balkanların Trakya bölgesine yerleştirilmiştir. Balkan topraklarına Pavlikanların daha yoğun bir şekilde yerleştirilmesi, 975 yılı civarında olacaktır. Bu Pavlikan kolonileri yeni Hıristiyan olmuş Balkan halkı arasında Hıristiyan düalizminin yerleşmesine ön ayak olacaklardır. 863-870 yılları arasında Bizans'ın anti-Pavlikan politikası, Anadolu Pavlikanlarının Yukarı Fırat ve Ermenistan'a çekilmelerine sebep olmuştur. Bununla beraber yine de bir kısım Pavlikan, Anadolu'da yaşamaya devam etmiştir. X. yüzyılın ikinci yarısında Yukarı Fırat ve Kuzey Suriye'deki Pavlikanlar yine Bizans hâkimiyetine girmişlerdir. I. Haçlı Seferi sırasında da bu Pavlikanların Bizans hâkimiyetinde olduğu anlaşılmaktadır. Ancak daha sonraki tarihleri çok bilinmemektedir. Balkan Pavlikanları ise, Osmanlı döneminde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ortaçağ Hıristiyan düalizmi, yeni Hıristiyanlaşmış Bulgar Krallığında X. yüzyılın ilk yarısından itibaren Bogomillğin ortaya çıkışıyla yeni bir safhaya girmiştir. XI. yüzyılın başından itibaren de Bogomilizm Bizans'ın Anadolu topraklarında, Yunanistan'da, Orta ve Batı Balkanlarda (özellikle Dalmaçya ve Bosna) yayılmaya başlamıştır. Haçlı seferleri sırasında da Batı Avrupa Hıristiyanlığını etkilemiştir. Özellikle Bogomilizmin erken Katarizm'i etkilediği söylenebilir. Pek çok araştırmacı, Bogomillerin ve Pavlikanların Osmanlı fethinin ilk dönemlerinde kitleler halinde Müslüman oldukları yönünde görüş bildirmektedirler. Ancak bunlar asıl kan alıcı soruyu sormadan, yani Hıristiyan heretikler geçekten kendi öğretilerinden hemen vazgeçip geçmedikleri ve bunları yeni inançlarına da dâhil edip etmedikleri sorusunu cevaplamadan bu varsayımda bulunmaktadırlar. Fakat bu sorunun cevabını erken dönem Osmanlı tarihinin konuyla ilgili kayıtlarının sınırlı olmasından dolayı vermek güçtür. Yuri Stoyanov, Osmanlı döneminde Balkan ve Anadolu topraklarındaki Hıristiyan ve Müslüman heterodoks gruplar arasındaki paralellikler ve özellikle evrenin ve insanın yaratılışı ve şeytanın ortaya çıkışı ile ilgili gelenekleri inceledikten sonra bu gruplar arasında sadece benzerliklerin ya da farklılıkların olmadığını, aynı zamanda birbirlerini etkiledikleri sonucuna varmıştır. Ancak Balkan ve Anadolu topraklarındaki Hıristiyan ve Müslüman heterodokslukları arasındaki etkileşimleri ortaya çıkarabilmek için daha ayrıntılı araştırmaların yapılmasına ihtiyaç vardır. Bundan dolayı bu konuda yapılacak olan çalışmaların, arşiv araştırmalarının ve disiplinlerarası incelemelerin artması ve ortaya koydukları sonuçlar ağır bir şekilde de olsa Osmanlı döneminde Balkan ve Anadolu topraklarındaki Hıristiyan ve Müslüman heterodoksluklarının gelişimine dair görüntüyü zenginleştirileceklerdir.

"Börklüce Mustafa, was he another Mazdak?" (Börklüce Mustafa, Başka bir Mazdak mıydı?) başlığı altında kitabın 119. ile 127. sayfaları arasında Konstantin Zhukov'un makalesi yer almaktadır. Bu makale kitabın ikinci kısmının üçüncü makalesini oluşturmaktadır. 1415 yılında Aydın'a bağlı Karaburun bölgesinde patlak veren Börklüce Mustafa isyanı bu makalenin ana konusunu oluşturmaktadır. Konuyla alakalı yazar, iki önemli tarihi kaynağı karşılaştırmalı olarak ele almaktadır. Bunlardan ilki, 1459 yılında tamamlanan ve Farsça olarak Şükrullah'ın kaleme aldığı *Behcetü't-tevarih* adlı eserle 1462 yılına kadarki olayları kaydeden Bizans tarihçisi Doukas'ın yazdığı *Turco-Byzantina* başlığı ile bilinen kroniktir. Bu iki kaynaktan istifade ederek Konstantin Zhukov, Börklüce Mustafa'nın isyan tarihini, onun başka bir Mazdak (bu kişi Zerdüştlük doktrininin en büyük rahibidir) olup olmadığını ve onun idam şeklini ve sebebini incelemektedir.

Jean During'in "Notes sur l'angéologie Ahl-e Haqq" (Ehl-i Hakk [Dünyasındaki] Melekler Bilimine Dair Notlar) adlı çalışmasına kitabın ikinci kısmında dördüncü sırada 129. ila 151. sayfaları ayrılmıştır. Makalenin son sayfası kullanılan bibliyografyayı içermektedir. Bu çalışmanın amacı, Ehl-i Hakk doktrinine kaynaklık eden inançları sondaj metoduyla incelemek ve bu doktrin in melekler dünyası ile bazı tanınmış evliyalar arasında benzerliklerini ortaya koymaktır.

Kitabın ikinci bölümünün beşinci makalenin yazarı Françoise Arnaud-Demir'dir. Bu çalışma "Le syncrétisme alévi-bektachi dans les chants accompagnant la danse rituelle *semah*" (Semah Ayin Dansına Eşlik Eden Türkülerde Alevi-Bektaşî Senkretizmi) başlığını taşımakta ve kitabın 153. ila 162. sayfalarını kapsamaktadır. Çalışmanın son iki sayfası kullanılan bibliyografyadan ibarettir. *Semah*, aslında Alevi-Bektaşî bağdaştırmacılığının içeriği üzerine en fazla bilgi sunan bir unsurdur. Bu senkretizmin en eski ögesi şaman kökenlidir. Orta Asya şaman toplumdaki *oyun* terimi Alevi-Bektaşî ortamında *semah* kavramıyla karşılaşılır olmuştur. Cem ayindeki miraçname bölümü ise Hıristiyan geleneğindeki kutsallama ayini ile kıyaslanabilir. Sünnî İslam, dinî ayinlerde cinsiyet ayrımı yaparken Alevi-Bektaşî senkretizmi, Orta Asya şaman geleneğinden esinlenerek dinî ayinlere kadın olsun erkek olsun bir arada katılmalarına müsaade etmiştir. Bu durum *semaha* eşlik eden türkülerin temasından biridir. Kadın, doğurma yetisinden dolayı türkülerle konu olmuştur. Yine şaman geleneğinin bir esintisi olarak turnalar doğanın yeniden canlanmasının bir simgesi olarak *semah* türkülerinde yer alan bir başka temadır. Hem kadın hem de turna, Alevi-Bektaşî senkretizmini Orta Asya şaman geleneğine bağlamaktadır.

H. T. Norris'in kaleme aldığı "Aspects of the Influence of Nesimi's Hurufi Verse, and His Martyrdom, in the Arab East Between the 16th and 18th Centuries" (16. ve 18. yüzyılları arasında Arap [Dünyasının] Doğusunda Nesîmî'nin Hurûfî Şiirinin ve Şehitliğinin Tesirinin Suretleri) adlı çalışma kitabın ikinci kısmının altıncı makalesidir ve 163. ila 182. sayfalarını kapsamaktadır. Makalenin son 7 sayfasında (kitabın 175. ila 182. sayfaları arasında) Nesîmî'nin metninin orijinalinin fotokopisi verilmiştir. Bu çalışma ile yazarın amacı, Nesîmî'nin ve genel olarak Hurûfîliğin Osmanlı döneminde Arap dünyasının doğusuna tesirinin iki yönünü incelemektir. Öncelikle yazar, Hurûfîlik ve özellikle Nesîmî'nin şiirinin dil ve stilinden etkilenen Arap şiirlerini tespit etmeyi ve bu etkiyi çeşitli örnekler ışığında yeniden değerlendirmeyi ve Memluk döneminde bu etkinin en büyük merkezi olarak Kahire'ye dikkat çekmeyi hedeflemiştir. İkinci sırada yazar, Nesîmî'nin şahsiyetini İslam ve Hıristiyanlık arasında bir köprü olarak gösteren ve onu şehâdeti dolayısıyla bir Hıristiyan azizi olarak telakki eden Suriye'den bir örnek sunarak Hurûfîliğin Arap dünyasındaki etkisini göstermeyi amaçlamıştır.

Denis Gril'in "Ésotérisme contre hérésie: 'Abd Al-Rahman Al-Bistâmî, un représentant de la science de Lettres à Bursa dans la première moitié du XVe siècle (Heretikliğe Karşı Batınilik: Abdurrahman el-Bistâmî, XV. Yüzyılın İlk Yarısında Bursa'da Harf Bilimlerinin Bir Temsilcisi) başlığını taşıyan çalışması kitabın ikinci kısmının yedinci ve son makalesidir. Bu çalışmaya 182. ila 195. sayfalar arası ayrılmıştır. Adından da anlaşıldığı üzere bu çalışmanın konusunu, XV. yüzyılın ilk yarısında Bursa'nın yönetici çevresine yakın entelektüel ve ruhanî elit kesimine mensup Abdurrahman el-Bistâmî oluşturmaktadır. Bistâmî hakkında bilgi Taşköprüzade'den almaktayız. Buna göre Bistâmî Antakya doğumlu olup geleneksel İslamî eğitim almıştır. Harfler ve onların fonksiyonları, tarih, kronoloji ve cifir (gelecekte olacak olayları haber verme ilmi) gibi alanlara ilgi duymuştur. Sünnî olarak kabul edilmektedir. Ancak onun İbn Arabî mektebine mensup olması sapkın, hatta gizli bilimlere ilgisi ve eserleri onun zındıklıkla alakası olabileceğini göstermektedir. Aslında Denis Gril'in görüşüne göre Bistâmî'nin olayı heterodokslukla

heretikliğin göreceli kavramlar olduğunu göstermektedir. Yazar, Bistâmi'nin el-Fevâ'ihu'l-miskiyye fî'l-fevâ'tihî'l-Mekkiyye adlı eserinden hareketle onun zındıklık anlayışının izlerini sürmeye çalışmaktadır.

Kitabın üçüncü kısmının ilk makalesinin yazarı Michele Bernardini'dir. Bu makale "Motaharten entre Timur et Bayezid: Une position inconfortable dans les remous de l'histoire anatolienne" (Timur ve Bayezid Arasında Mutaharten: Anadolu Tarihinin Çalkantılarında Rahatsız Edici bir Konum) başlığı altında kitabın 199. ila 211. sayfaları arasında yer almaktadır. Bu çalışmanın amacı, Erzincan bölgesinde kurulan ve 1379-1403 yılları arasında hüküm sürmüş olan Mutaharten emirliğini incelemektir. Aslında Moğol istilasını müteakiben Doğu Anadolu tarihi sadece dinî senkretizme örnek olaylar sunmakla kalmıyor, aynı zamanda yeni ideolojik modelleri de örnekleniyor. Bu düşünce çerçevesinde Michele Bernardini, Mutaharten'in şahsını ve emirliğini ele almaktadır. Yazar, Ankara Savaşı'na kadar olan Doğu Anadolu'daki olayları ve Mutaharten'in bu olaylardaki rolünden, ayrıca Timur ile Bayezid arasındaki mücadeleden bahsettikten sonra savaş sonrasında emirin hayatına dair var olan az sayıdaki bilgiyi değerlendirmektedir. Ankara Savaşı'nı müteakiben Mutaharten'den istifade ederek Timur Doğu Anadolu'da Moğol hâkimiyetini canlandırmak istemiştir. Ancak onun ölümü ile bu fikir gerçekleşmemiştir. Sonuç olarak da Mutaharten emirliği de tarihe karışmıştır. Bu olay, ise Anadolu ile kendisine komşu olan Doğu, özellikle İran dünyası ile yeni ilişkiler döneminin başlamasına öncülük edecektir. Yeni iki güç ortaya çıkacaktır ki buna göre batıda Osmanlılar, doğuda ise önce Akkoyunlular ve daha sonra Safaviler hâkim olacaktır.

Michel Balivet'in "Permanences régionales en hérésiologie anatolienne de l'Antiquité aux Ottomans" (Antikçağdan Osmanlılara [Kadar] Anadolu Heretik Akımları Biliminde Bölgesel Süreklilikler) başlığını taşıyan çalışması kitabın üçüncü bölümünün ikinci makalesini oluşturmakta ve 213. ila 224. sayfaları arasında yer almaktadır. Çalışmanın 223. ve 224. sayfaları kullanılan bibliyografyayı içermektedir. Anadolu'da pek çok alanda bölgesel süreklilikleri görmek mümkündür. Yeryüzü şekilleri, iklim, bitki örtüsü, insanlar, Anadolu'yu bölgesel olarak şekillendirmişlerdir. Arkeolojik alanda süreklilik, yer adlarında süreklilik, geleneklerde süreklilik ve nihayet dinî fikirlerde (Ortodoks, heterodoks, heretik) de süreklilik, Anadolu'da çağlar boyunca gözlemlenir olmuştur. Örneğin, Bizans döneminde Anadolu'da bazı yerler Pavlikan bölgesi olarak bilinirken, Selçuklu döneminde Babailerin, Osmanlı döneminde de Alevilerin yaşadığı bölgeler olmuşlardır. Yazar, Anadolu Hıristiyan ve Selçuklu ve Osmanlı heterodoksluğu arasındaki sürekliliği gösteren pek çok örneğe değinmektedir. Ayrıca bu sürekliliğe örnek olabilecek bazı durumları da sorgulamaktadır.

Kitabın üçüncü kısmının üçüncü makalesi, Gilles Veinstein'in yazdığı "Les premières mesures de Bâyezid II contre les Kızılbaş" (Kızılbaşlara karşı II. Bayezid'in İlk Tedbirleri) adlı çalışmadır. Veinstein'in bu çalışması, kitabın 225. ila 236. sayfaları arasında kapsamaktadır. Yazar, F. Emecen'in ve İ. Şahin'in yayınladığı 1501 tarihli Ahkâm Defterindeki kayıtlardan hareketle Osmanlı-Safavi ilişkilerini ve Kızılbaşlara karşı II. Bayezid'in aldığı tedbirleri incelemektedir. 1501 tarihli Ahkâm Defteri yayınlanmış olmasına rağmen gerçek manada Osmanlı-Safavi ilişkileri bakımından incelenmemiştir. Öncelikle yazar, II. Bayezid'in Kızılbaşlara karşı aldığı ilk tedbirlere dair çeşitli bilim adamlarının görüşlerine yer vermektedir. Çoğu kroniklere dayalı öne sürülen bu görüşlerin eksik yanları 1501 tarihli Ahkâm Defterindeki bilgiler sayesinde tamamlanmaktadır. Bu defterdeki fermanlar, 1501 yılının Haziran ortası ila Temmuz ayının ortası arasında çıkarılmıştır. Ancak içerik bakımından daha önce konu ile ilgili çıkarılan emirleri hauratlamak ve aynen uygulanmaları gerektiğini belirtmektedir. Fermanların gönderildiği yerler ise, Safavi taraftarlarının bulunduğu bölgelere işaret etmektedir. Sivas, Kastamonu, Amasya, Mentеше, Trabzon, Konya bu fermanların gönderildiği yerlerdir. Dolayısıyla bu listeye

bakıldığında daha çok Orta Anadolu bölgesindeki yerler olduğu anlaşılmaktadır. Fermanlar sancakbeylerine gönderilmekte ve Şah İsmail taraftarlarının cezalandırılmasını emretmektedirler.

Hatice Aynur'un hazırladığı "Tatavlı Mahremi's Shehname and the Kızılbaş" (Tatavlı Mahremi'nin Şehnamesi ve Kızılbaş) adlı çalışma kitapta 237. ila 248. sayfaları arasında üçüncü kısmın dördüncü makalesi olarak yer almaktadır. Bu çalışma adından da anlaşılacağı üzere yeniçağ tarihçilerinin bilmediği bir kaynak olan Mahremi'nin Şehnamesini ele almaktadır. Bu şehname 16. yüzyılın başında Osmanlılar ile Doğu Anadolu'daki Kızılbaş güçler arasında meydana gelen gerilimin anlaşılması için önemli bir kaynak teşkil etmektedir. Dolayısıyla Hatice Aynur'un kaleme aldığı bu makalenin amacı, dönemin Osmanlı bürokrati ve şairi Mahremi'nin Kızılbaşları ve onların ayaklanmasını nasıl resmettiğini şehnamesini kullanmak suretiyle göstermektir. Bu makale üç bölümden oluşmaktadır. İlk iki bölüm Tatavlı Mahremi'nin kendi şahsiyetini ve kaleme aldığı eserini konu edinirken üçüncü son bölüm şairin Osmanlı Devleti ile Kızılbaşlar arasındaki ilişkilere dair bakışını incelemektedir.

Kitabın üçüncü kısmının beşinci makalesi Ahmet Yaşar Ocak tarafından kaleme alınmış olup "Syncretisme et esprit messianique: le concept de *qotb* et les chefs des mouvements messianiques aux époques sedjoukide et ottomane (XIII-XVII siècle)" (Senkretizm ve Mesianik Ruh: Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde (XIII.-XVII. yüzyıl) *Kutb* Kavramı ve Mesianik Hareketlerin Liderleri) başlığı taşıyan çalışmadır. Bu çalışma kitabın 249. ila 257. sayfaları arasında kapsamaktadır. Başlığından da anlaşıldığı üzere Ahmet Yaşar Ocak, bu çalışmasıyla kökenleri Orta Doğu'nun antik dinlerine ve İslam dünyasındaki heterodoks akımlarına dayanan mistik ve dini bir senkretizme açıklık getirmeyi amaçlamıştır. Kutb ve Mehdi kavramaları ile Selçuklu ve Osmanlı Devletlerinin merkezi iktidarlarına karşı isyan eden mesianik hareketlerin sufi şeyhleri arasındaki ilişkiyi tespit etmek de, bu çalışmanın diğer bir inceleme konusunu oluşturmaktadır. İslam dünyasındaki mesianik hareketler genel olarak oldukça ayrıntılı bir şekilde incelenmiş durumdadırlar. Ancak Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde mesianik hareketler, ne sosyal tarih açısından ne de ideolojik açıdan yeterince incelenmemişlerdir. Bu bakımdan bu çalışma, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde mesianik hareketler tarihine önemli bir katkı teşkil etmektedir.

İrene Beldiceanu-Steinherr'in "Le distric de Kırşehir et le *Tekke* de Hacı Bektaş entre le pouvoir ottoman et les émir de Zulkadır" (Osmanlı İktidarı ile Dulkadir Beyleri Arasında Kırşehir Kazası ve Hacı Bektaş Tekkesi) başlığını taşıyan çalışması, kitapta üçüncü kısmın altıncı makalesi olarak 259. ila 282. sayfaları arasında yer almaktadır. Bu makale sekiz bölümden oluşmaktadır. İlk altı bölüm makalenin esas metnini oluştururken yedinci bölüm Kırşehir kazası ile ilgili olarak kullanılan TT 19 no'lu tapu ve tahrir defterinin transkripsiyonunu ve Fransızcaya çevirisini içermektedir. Sekizinci bölümde ise makalenin hazırlanışı esnasında yararlanılan diğer kaynakların listesi verilmektedir. Son olarak da makalenin 281. ve 282. sayfalarında TT 19'un 285., 286., 287. ve 288. varaklarının faksimilesi verilmiştir. Çalışmanın amacı, mevcut en eski tahrir defterlerinden yararlanmak suretiyle Bektaşî cemaati hakkında bilgiler edinmenin mümkün olup olmadığını ortaya koymaktır. Sonuç olarak yazar, Müslüman heterodoks nüfusa dair belgelerin dağınık ve yetersiz olduğu düşünülürse Osmanlı tahrir defterlerinin bu konuya dair önemli katkılar sağlayabileceğini örneklerdirerek vurgulamaktadır.

Kitabın üçüncü kısmının yedinci makalesi Machiel Kiel tarafından kaleme alınmış olup "Ottoman Urban Development and the Cult of a Heterodox Sufi Saint: Sarı Saltuk Dede and Towns of İsakçe and Babadağ in the Northern Dobrudja" (Osmanlı Kentleşimi ve Heterodoks Sufi Ermişi Sarı Saltuk Dede'nin Kültü ve Kuzey Dobruca'da İsakça ve Babadağ Kentleri)

başlığını taşımaktadır. Kitabın 283. ve 298. sayfaları bu çalışmaya ayrılmıştır. Dinî, sosyal ve politik hayatta Türk İslam'ındaki heterodoks hareketler üzerine çok yazılmış ve çok konuşulmuştur. Ancak Osmanlı Balkanlarındaki heterodoks evliyalar kültürünün şehirleşme sürecindeki rolü üzerine çok az yazılmış ya da söylenmiştir. Osmanlılar, az gelişmiş ve az şehirleşmiş bölgelerde aktif bir şehirleşme politikası izlemişlerdir. Bu politika özellikle Bosna ve Hersek'te, Arnavutluk'ta, Bulgaristan'da ve daha düşük derecede Yunanistan'da kendini göstermiştir. Aslında şehirleşmeyi sağlamak için çeşitli metotlar ve uygulamalar üzerinde durulmuştur, ancak evliya kültürü bir şehirleşme metodu olarak ele alınmamıştır. İşte bu çalışma adından da anlaşıldığı üzere Sarı Saltuk Dede'nin kültürünün Romanya Dobruca'sında bulunan Babadağ kentinin gelişimine etkisini inceleme amacındadır. Machiel Kiel, bu çalışmasını daha önce yayınlanmamış resmî Osmanlı kaynaklarını kullanmak suretiyle hazırlamıştır.

Hans Georg Majer, "The Koran: An Ottoman Defter" (18. yüzyılda Osmanlı Heretikleri of the 18th Century) ("Kuran: Bir Osmanlı Defteri") 18. yüzyılda Osmanlı Heretikleri) adlı çalışmayı kaleme almıştır. Bu çalışma, kitapta üçüncü kısmın sekizinci makalesi olarak 299. ila 310. sayfalar arasında yer almaktadır. Majer'in bu makalesi, Bosnavî İbrahim Efendi ile Derviş Emin vakalarını incelemektedir. Her ikisi, 1746 ve 1747 yıllarında I. Mahmud döneminde heretiklik ile itham edilmiş ve yargılanmıştır. Bu kişiler, her ikisi de heretik olarak suçlanmakla beraber yaydıkları doktrin bakımından farklılıklar göstermektedirler. Majer, bu çalışmasıyla Osmanlı İmparatorluğunun geç dönemlerinde heretik akımlarının incelenmesinin gerekli olduğunu ve ilginç sonuçlar ortaya koyabileceğini göstermeyi amaçlamıştır.

David Shankland'ın çalışması "The *Buyruk* in Alevi Village Life: Thoughts from the Field on Rival Sources of Religious Inspiration" (Alevi Köy Hayatında Buyruk: Dinî Telkinli Rakip Kaynaklar Alanından Düşünceler) başlığını taşımaktadır. Bu çalışma kitabın üçüncü kısmının dokuzuncu makalesidir ve 311. ila 323. sayfalar arasında yer almaktadır. Çalışmanın son iki sayfası yazar tarafından kullanılan bibliyografyaya yer verilmiştir. Bu çalışma, İmam Cafer tarafından yazılmış olan *Buyruk* adlı kitabın Alevilerin toplumsal hayatındaki yerini konu edinmektedir.

Kitabın üçüncü kısmının onuncu makalesi, "L'instrumentalisation des théories sur le syncrétisme et l'hérésie en Bosnie-Herzégovine" (Bosna-Hersek'te Senkretizm ve Heretiklik Teorilerinin Alet Edilmesi) başlığı ile Alexandre Popovic tarafından yazılmıştır. Bu makale kitabın 325. ila 334. sayfalarını kapsamaktadır. Başlığından ve yazarın da ifadesinden anlaşıldığı üzere bu makalenin amacı, belirli birkaç örnek vermek suretiyle devletin ya da bir grup insanın çıkarları söz konusu olunca veya özel siyasî ortamlar yaratılınca heretiklik ve senkretizm teorilerinin nasıl ve ne derecede alet edildiğini ortaya koymaktır. Siyasî amaçlara hizmet eden bu tür teoriler arasında makalede Bogomilizm, İslamlaşma, Bektaşilik ve "Hamzevilik" gibi dört teori üzerinde durulmaktadır. Sonuç olarak yazarın da belirttiği gibi heretiklik ve senkretizm teorileri, Bosna-Hersek'te geçmişin uydurulmasına hizmet ettikleri söylenebilir.

György Hazai'nin "Conceptions et pratiques de l'Islam ottoman à travers deux ouvrages anatoliens des XIVe - XVe siècles" (XIV-XV. Yüzyılda Ait İki Anadolu Eserinde Osmanlı İslam'ının Kavramları ve Uygulamaları) başlığını taşıyan çalışması kitabın dördüncü kısmının ilk makalesidir. Kitabın 337. ila 352. sayfalarını kapsamaktadır. Bu çalışma, eski Anadolu Türkçesiyle yazılmış iki eserden edinilen izlenimlere dayanılarak hazırlanmıştır. Bu eserlerden ilki, Feridun Attar'ın kaleme aldığı "*Tezkireti'l-evliya*" ve diğeri de Arapça-Farsça hikayeler içeren "*Ferec bad eş-şide*" adlı eserdir. Bu iki eserden hareketle yazar, XIV-XV. yüzyıl Anadolu Türk edebiyatının dini hayata dair verdiği mesajları örneklendirmeye çalışmıştır.

"A propos des *sürgün* du Karaman à Istanbul au XVIe siècle" (XVI. Yüzyılda Karaman'dan İstanbul'a [Yapılan] Sürgünlere Dair) adlı çalışma Stéphane Yerasimos tarafından yazılmıştır. Bu makale, kitabın dördüncü kısmının ikinci çalışmasını oluşturmaktadır. Kitabın 353. ila 362. sayfaları bu makaleye ayrılmıştır. Yerasimos'un bu makalesi, Başbakanlık Osmanlı Arşivinde muhafaza edilen XVI. yüzyılın ilk yarısına ait olan iki tahrir defterinden (TT 210 ve TT 240) istifade edilerek hazırlanmıştır. Makalenin amacı, Karaman'dan İstanbul'a nakledilen gayr-i Müslim nüfusu incelemektir. Sonuç olarak yazar, bu iki defterin Karaman'dan İstanbul'a gelen gayr-i Müslimlerin gelişlerinden önceki tarihçelerine dair bilgi sunduklarını ve Osmanlı toplumunun dini yapılanmasının çeşitliğini ortaya koyduklarını tespit etmiştir.

Nathalie Clayer'in yazdığı "Quand l'hagiographie se fait l'écho des dérèglements socio-politiques: le *Ménâkıbnâme* de Müniri Belgrâdî" (Sosyal ve Politik Bozulmaları Yayıdığı Anda Hagiografi: Müniri Belgrâdî'nin *Menâkıpname*'si) adlı çalışma kitabın dördüncü kısmının üçüncü makalesini oluşturmakta ve 363. ila 381. sayfaları kapsamaktadır. Bu çalışma, adından da anlaşıldığı üzere XVII. yüzyılda Belgrat'ta kaleme alınmış Müniri Belgrâdî'nin menâkıpnamesini incelemektedir. Yazar bu çalışmasıyla Müniri Belgrâdî'nin Osmanlı toplumunda ve özellikle Avrupa bölgelerindeki sosyal ve ekonomik bozulmalara nasıl baktığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Makalenin bir başka amacı da, bazen heretiklik olarak görülen *Melamî* eğiliminde olan müellifin sosyal ve politik düzenin bozulmasına ait düşüncelerinin bir evliyanın hayat hikâyesine neden sokulduğunu ve bu akımın ne anlama geldiğini göstermektir. Son olarak da Müniri Belgrâdî'nin eseri, *nasihatname* türü ile kıyaslanarak bu eserin türünün belirlenmesine çalışılmıştır.

Kitabın dördüncü kısmının dördüncü makalesini Suraiya Faroqhi'nin "An Orthodox Woman Saint in an Ottoman Document" (Bir Osmanlı Belgesinde Bir Ortodoks Kadın Azize) adlı çalışması oluşturmaktadır. Kitabın 382. ila 394. sayfaları bu makaleye ayrılmış durumundadır. Mühimme defterlerinden hareketle yazar, Osmanlı kadınları ve Osmanlı kadın köleleri üzerine çalışırken Atina'da rahibe olup Hıristiyan kadın kölelere kaçmak için yardımcı olan bir kadının hikâyesine rastlamıştır. XVI. yüzyıla ait mühimme defterlerinden derlenen bilgilerden hareketle Faroqhi, bu kadının kim olabileceğini ve faaliyetleri üzerinde durmaktadır. Kaynaklarda Rusula olarak geçen bu kadın, İslamlaşmış köleleri, köle kadınları ve bazen de yerel Müslümanların eşlerini Hıristiyan olmaya ikna etmekle suçlanmıştır. Aslında Rusula, kölelere rahip ve rahibe giysileri temin ederek "izba" gibi bir yerde saklayarak daha sonra "Frengistan'a" gitmelerine yardımcı olmaktadır. Rusula, ölümünden on yıl sonra azize ilan edilmiştir. Faroqhi, Rusula'nın Azize Philotei ile aynı olup olmadığını da irdellemektedir.

Kitabın dördüncü kısmının beşinci ve aynı zamanda kitabın son makalesi, Elizabeth Zachariadou tarafından kaleme alınmıştır. Bu makale "A propos du syncrétisme Islamo-chrétien dans les territoires ottomans" (Osmanlı Topraklarında İslam-Hıristiyan Senkretizmine Dair) başlığı ile kitabın 395. ila 403. sayfaları arasında yer almaktadır. Makale başlığından da anlaşılacağı üzere Anadolu İslamiyet'inin Ortodoks Hıristiyanlığı'ndan etkilenmesini yani Hıristiyan dinine ait unsurların Anadolu İslam inancına nasıl girdiğini ele almaktadır.

Gilles Veinstein'in yönetiminde hazırlanan "*Syncrétisme et hérésies dans l'orient seldjukide et ottoman (XIVe-XVIIIe siècle)*" (Selçuklu ve Osmanlı Doğu'sunda Senkretizm ve Heretik Akımlar (XIV.-XVIII. yüzyıl)) adlı kitap, genel olarak Hıristiyan Müslüman dünyasının çeşitli yönlerini ele alan önemli ve değerli çalışmaları birleştirmektedir. Özel olarak bu kitabın içeriğine baktığımızda Selçuklu ve Osmanlı döneminde din ve mezhep konularını inceleyen önemli bilim adamlarının araştırma sonuçlarını ihtiva eden bir eser olduğunu söyleyebiliriz. Her ne kadar kitap incelenince bu bilim adamlarının farklı konular çalıştığı izlenimi edinilse

de, aslında makaleler ayrıntılı bir şekilde okunduğunda aynı konunun farklı boyutlarının çok çeşitli kaynaklardan istifade edilmek suretiyle ortaya konduğu anlaşılacaktır. Hem İslamiyet'te hem de Hıristiyanlık'ta din ve mezhep konularının karmaşık olması sebebiyle araştırmacılar arasında ilgi uyandıran, ancak az çalışılan konulardır. Bu bakımdan kitabın Türkçeye çevrilmesi, Türk okuyucusunun ilgisini çekeceğini, din ve mezhep konularında kendisini yeni bakış açılarıyla tanıştıracığı inancındayız. Buna karşılık bu kitap, sadece tarihçilere değil, aynı zamanda teologlara, Türköloglara, filologlara, sosyologlara ve diğer sosyal bilimcilere de son derece zengin ve yararlı olabilecek bilgiler sunduğunu da söyleyebiliriz.

AYŞE KAYAPINAR